

Sivil İtaatsizlik Kavramı Bağlamında Bir Okuma: İslam Hukuk Felsefesinin Teşekkülünde Ebu Hanife'nin Yeri

Mevlüt Uyanık⁽¹⁾

Giriş:

Felsefe tarihinin ilk dönemlerinden itibaren önemini koruyan sivil itaatsizlik kavramıyla özdeşleşmiş simge düşünürler olarak Atinalı Sokrates, Concordlu Thoreau, Hindistanlı Gandhi'yi sayabiliriz.¹ Acaba İslam düşüncesinin teşekkül döneminde fikri, itikadi ve fıkhi akımlar ve bunların kurucu öznelerinin düşünce yapıları, bir de, siyaset ve hukuk felsefesi açısından “değer”lendirilse nasıl sonuçlar çıkabilir? Bu öncülden hareketle, İslam düşüncesinde “kurucu özne” konumunda olan Hasan el-Basri ile başlayan siya-

set felsefesi merkezli “okuma”larımız² “İslam'ın teşekkül devrinin büyük mütefekkirlerinden”³ birisi olan Ebu Hanife Numan b. Sabit b. Zuta b. Mah (ö.150/767) ile devam edecektir.

Günlük hayatın içinde temiz yüzlü, iyi giyimli, güzel kokulu, ilim ve fıkhi bilgisi ve verasıyla meclis sahibi olan, ticaretle uğraşan, gelirin önemli bir kesimini ihtiyaç sahiplerine ve ilim adamlarına dağıtan, asli kaynaklardan hüküm çıkarma ve fetva vermede yeni bir yöntem sahibi olan, taassuptan uzak bir tutuma sahip olması nedeniyle kendi görüşlerini bile kabule zorla-

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölüm Başkanı

1 Bkz. Hayrettin Ökçesiz *Sivil İtaatsizlik*, Afa yay. İstanbul. 1994. Kamu Vicdanına Çağrı: *Sivil İtaatsizlik*; ed. Yakup Çoşar, Ayrıntı yay. İstanbul. 2001; *Felsefe tarihinde ilk itaatkar sivil itaatsiz olan Sokrates'dir. Kendisine yapılan ve kanuni olduğu söylenen yasaya itaat etmemiş (iç tutum), bedelini canıyla ödeyerek onu çiğnemiş*. (Gözlemlenebilir dış tutum) (Ökçesiz, age, s. 21; Henri David Thoreau (1862)'nin ölümsüz risalesi “Devlete Karşı İtaatsizlik Üzerine” bu konuyla doğrudan ilgilidir. Metin için bkz. H D. Thoreau, *Doğal Yaşam ve Başkaldırı*, çev. Seda Çiftçi, Kaknüs yay. İstanbul. 2001, s. 281-302; metnin tahlili için bkz. Robert b. Downs, *Dünyayı Değiştiren Kitaplar*, çev. Erol Güngör, Ötügen, İstanbul. 1998;

Bu eseri, Hint düşüncesinin ahimsa (şiddetsizlik, tüm sevgi) ile bağdaştıran Gandhi, İngiliz emperyalizmiyle mücadelesinin temel esin kaynağı olarak görmüştür. Mohandas Karamçand Gandhi (1869-1948) batı ülkesinde hukuk eğitimi görmüş ve ilk defa Güney Afrika'da ırk ayrımcılığına uğrayan Hintlilerin hakkını kaba güç kullanmaksızın, şiddete başvurmadan gerçekleştirmeyi amaçlayan pasif direniş ile savunmaya başlamıştır. (Ökçesiz, age, s. 35 vd) Hindistan'da aynı şekildeki eylemlerini 1917 yılından itibaren ortaya koyar. Sömürge durumunda ülkelerin aslında nasıl kurtulabileceğini göstermesi açısından eylemleri çok önemlidir. O kadar ki, şiddetsiz eylem, direnmenin yalnızca etkili bir aracı olmayıp, aynı zamanda toplumun –iktidarın ve kaba gücün ölçüsüzlüğüne engellenerek- iyileşmesinin felsefi temelini oluşturur. Bireysel bir değişimin toplumsal bir değişime nasıl yol açtığını göstermesi açısından bu önemlidir. (Ökçesiz, age, s. 40; ayrıca bkz. Thomas Merton, *Gandhi ve Şiddet Dışı Direniş*, çev. Seda Çiftçi, Kaknüs yay. İstanbul. 2001; Münci Kapanı, *Kamu Hürriyetleri*, Ankara. 1981, s. 314)

2 Mevlüt Uyanık, *İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik, Hasan el-Basri Örneği*, İstanbul. 2001, s.115; Ahmed Reşid Paşa, *Ebu Hanife'nin Siyaset Anlayışı*, (Hazret-i İmam-ı Azamın Siyasi Terceme-i Hali) sadeleştirilen Mevlüt Uyanık, *İslami Araştırmalar*, c. 15, no:1-2, s. 259-272

3 W. Montgomeri Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. E. R. Fiğlalı, Ankara. 1981, s. 177; Ahmet Yaman, *İslam Hukukunun Oluşum Süreci ve Sonrasında Siyaset-Hukuk İlişkisi*, Konya.1999, s.23

mayarak talebelerine özgür bir tartışma ortamı sağlayan, günümüzde bile çok önemli sayılan resmi görevleri kabul etmeyerek, bir nevi tek kişilik sivil toplum örgütü gibi çalışan Ebu Hanife'nin⁴ siyasi tutumunu incelemek önemlidir.

Gerçekten ömrünün elli iki yılını Emevi; on sekiz yılını Abbasi yönetiminde geçiren bir hukukçunun, üstelik “Müslümanlar arasında fitne ve karışıklıkların ortaya çıktığı dönemde her müslümanın evinde oturması ve karışıklıktan uzak durması”ni öğütleyen hadisin ravisi⁵ olan bir alimin düşüncesini değiştirmesine hem pasif; hem de aktif boyutlarıyla muhalif bir siyasi duruş edinmesine neden olan olaylar nelerdir?

Ebu Hanife gibi bir alimin bile fikirlerinden dolayı devlet gücüne karşı korunup korunmadığının tesbiti, aynı zamanda o dönemlerde temel haklar ve özgürlüklerin neler olduğunu, devlet görevlilerinin eylem ve işlemlerinden sorumlu tutulup tutulmadığı ve te-

şekkül döneminde yaşanan ufak bir kırılma ve hukuk devleti anlayışında bir sapmanın günümüz İslam dünyasının nasıl şekillendirdiğini gösterecektir.

1. Sorun

Ebu Hanife'nin fıkha ve akaide dair görüşleri ayrıntılı bir şekilde incelenmesine rağmen, onun içinde bulunduğu sosyo-politik şartlar karşısındaki resmi söyleme muhalif siyasi duruşun gereği olarak maruz kaldığı takipler, cezalandırmalar menkıbe olarak anlatılmış; ama felsefi bir “okuma”ya tabi tutulmamıştır. Özellikle siyasi ve hukuki bir etik oluşturarak yapılan hukuk ihlallerine karşı direnmesinin tahlili ihmal edilmiştir.⁶

Ebu Hanife'nin siyasi duruşundan kasıt; yönetim tarzına ve ilkelerine ilişkin görüşleri ve tutumları, yönetimin meşru ve hukuki görmediği uygulamalar karşısında şiddete başvurmadan pasif bir muhalefet etiği geliştirmeye (sivil itaatsizlik) imkan sağlayıp sağlamadığının incelenmesidir. Akabinde, Ebu Hanife'nin silahı direniş

4 İbn Hallikan, *Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr, Vefayatu'l-ayan ve enba-i ebna'z-zaman*, tahk. İhsan Abbas, Beyrut. 1977, c. 5, s. 405 vd; Şemsuddin Ebu Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabi, *Siyeru a'lami'n-Nubela*, thk. Şuayb el-Arnaut ve Huseyin el-Esed, Beyrut. 1993, c. 6, s. 390 vd; Ebu Bekr Ahmed b. Ali b. Sabit el-Hatib el-Bağdadi, *Tarihu Bağdad ev medineti's-salam, Daru'l-kutubi'l-ilmiiyye*, Beyrut. ty. c. 13, s. 323-328, 330-331, 360-361; Şihabuddin Ebu'l-Abbas b. Ahmed b. Hacer el-Heysemi, *Menakib-ı imam-ı Azam*, ç, s. çev. Ahmet Karadut, Ankara. 1983, s. 53,101; Ebu Ömer Yusuf b. Abdillah b. Muhammed b. Abdilber en-Nemiri el-Endulusi, el-İntika fi fadaili'l-eimmeti'l-selaseti'l-fukaha, yay.haz. Abdulfettah Ebu Gudde, Haleb. 1997, s. 186, 230-231, 244, 250, 258, 260

5 Ebu Hanife'nin rivayet ettiği bu hadisten başka, Müslümanlar arasında karışıklık çıktığı zaman tıpkı evin düşmesi gibi olmak gerektiği, eğer bir sorunla karşılaşırsa öldüren değil de ölen olmanın daha iyi olduğunu belirten hadislerden kasıt, fitneye karışmamak ve evde oturmaktır. Bu durum, müminlerin birarada bulunduğu ve her türlü hak ve hukuklarından emin oldukları zaman, başka bir Müslüman grubun isyan etmesine işaret eder. Böyle bir şey olduğu takdirde zaten isyan edenlerle savaşmak şarttır. Çünkü fitneyi uyandıranlara lanet edilmesini bizatihi peygamberimiz ifade etmiştir. Bkz. Şemseddin es-Serahsi, *Kitabu'l-Mebusut*, Çağrı yay. İstanbul. 1983, c. 10-12; s. 124; Fitne ve ihtilaflar karşısında tavırlar hakkındaki hadisler için bkz. İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi*, Akçağ yay. 1992, c. 13. s. 365 vd. Öldürmektense ölmeyi tercih etmek için bkz. 373; Emevi hanedanı h. 41-132/661-750; Abbasi hanedanı ise 132-232/750-847 yılları arasında yönetimi ele geçirmişlerdir.

6 el-Bağdadi, age, s. 326-327; Muhammed Ebu Ebu Zehra, *Ebu Hanife*, çev. O. Keskioglu. Konya. 1981, s. 13; Mustafa Uzunpostalci, “Ebu Hanife” maddesi, İSAM, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul. 1994, c. 10, s. 133;

meşruyet sağlayan fetvalarla veya maddi yardımlarla tepkisel düşüncelere destek vermesinin “Sivil itaatsizlik okuma” imkanıyla çelişip çelişmediğini tahlili yapılacaktır.⁷

Acaba düşünce tarihimizin teşekkül dönemini yeniden bir okumasında, son dönem siyasal gelişmeler karşısında yaşanan; özelde insan hakları; genelde hukuk ihlalleri karşısında liberal demokrasi taraftarlarının üzerinde durduğu “Sivil itaatsizlik” kavramını merkeze almak, bizi anakronizme düşürmeden nasıl bir katkı sağlayabilir? Bu soruya geçmeden önce, niçin bu kavramı tercih ettiğimizi açıklamak gerekir.

2. Niçin Sivil İtaatsizlik Kavramı?

Sivil itaatsizlik terimi, düşünce tarihinin hukuk ve siyaset açısından okunması mihenk taşı konumunda olup; bir zoon politikon olan insanın devlet denen ve toplumsal sözleşme temelinde örgütlenmiş aygıt ile olan ilişkilerini özgürlük ve hukuk kavramı çerçevesinde kurgulamasını ifade eder. Bu, bireysel bir adalet ve özgürlük anlayışıyla birlikte onun ötesine geçmek ve toplumsal bir adaleti öncelimenin bilincinde olmak demektir. Zira toplumsal sözleşme ve uzlaşmadan kasıt, belirli bir topluma girmek veya belirli bir yönetim şeklini sorgulamaksızın kabul etmek anlamından ziyade belli ahlaki ilkeleri kabul etmek demektir. Ahlaki adalet, doğruluk

ve dürüstlüğü öncelendiği için otoriteye bağlılığı şartlıdır.⁸

Bu çerçevede yapılacak bir okuma sonucunda, öncelikle, bir hakkaniyet ölçütü olarak adaletli ve doğru olmayı önceleyen bir alimin ve onun düşüncelerinden teşekkül eden hukuk ekolünün, düşünce tarihimizdeki yönetim biçimleri ve gelişimleriyle, toplumsal gerçeklikleri hukuk etiği açısından nasıl etkilediğini görebiliriz.

Birey-devlet ilişkilerinde, devletin bireyi bir kul olarak değil de, yüce ve bağımsız bir kuvvet olarak görmesi, otoritesini bireyden alması, hür ve aydınlık bir devlet yapısı için şarttır. Bu bağlamda, hangi dönemde olursa olsun, kanun/ferman/emir adı altında sunulan yaptırımın “Bir eylem ve tutumun yanlış olduğunu düşündüğüm zaman ortaya koyacağım doğru davranış nedir?” sorusu bağlamında sivil itaatsizlik ortaya çıkar. Bu nedenle, pasif direnme veya güncel ismiyle sivil itaatsizlik, “hak ve hürriyetlerin korunmasında ve kazanılmasında zaman zaman oldukça etkili olarak kullanılmakla beraber, uygulanması hiç de kolay olmayan; aksine son derece zor olan bir yoldur. Zira baskı ve şiddet karşısında barışçı direniş, şiddete şiddetle karşı koymada olduğundan çok daha fazla yürek pekliği, sabır, fedakarlık ve moral güç ister.”⁹

Bu zorlukların yanısıra yapılan hukuksuzluklar karşısında kitlelerin tahrik olmalarını engelleyerek olası yan-

lışlıkların önüne geçebilecek, gerektiğinde kitleleri olumlu bir şekilde sürükleyecek güçlü bir liderin gerekliliği, Ebu Hanife'nin düşüncelerini önemli kılar. Çünkü pasif direnmede, hakikate ve adalete derinden bağlılık temel olduğu için “kanun” adı altında da olsa, vicdana uymayan işler talep edilince, buradaki hukuki sapma ve yanlışlık hakkında mezhep imamın olması hasebiyle Ebu Hanife'nin tutumu ve siyasi duruşunu bir de sivil itaatsizlik bağlamında okumanın çok faydalı olacağı kanaatindeyim.

• 3. Sivil İtaatsizlik ve Diğer Eylem Tarzlarından Farkı

Sivil itaatsizlik kavramını; toplumsal ve siyasal hayatımızda hukuki gerçeğe ve demokratik bir yönetime ulaşmada, şiddete dayanmadan, çatışmaya girmeden, aleni, sonucu hesaplanabilir ve hesap soran değil de, hesap veren barışçıl bir politik eylem olarak düşünürsek, diğer politik eylemlerden farkının özellikle belirtilmesi gerekmektedir. Bu nokta, ahlak felsefesi, hukuk felsefesi ve hukuk sosyoloji açısından sivil itaatsizliğin incelemeye değer ayrı bir öneme sahip olduğunu ortaya çıkaracaktır.

Sivil itaatsizlik kanuni olduğu var sayımıyla yaşanan hukuksuzluklara karşı, militan bir tavır ve direniş biçimidir; ama son tahlilde, hukuksuzluğu ve haksızlığı gidermeyi hedef aldığı

için bir sistem değişikliği talebi yoktur. Yasal olmayan politik bir eylem ortaya konur. Bu eylem, devrim ve isyandan farklıdır, çünkü sorunu, sistem değişikliği olarak değil de, görev çatışması olarak görür.

Sivil itaatsizlikte, öncelikle şiddet yoktur, ihtar ve uyarılarda bulunur; fakat tehdit asla yapılmaz. Yasal düzeltme yolları tıkalı olduğu kesinleşince, en son yöntem olarak sivil itaatsizliğe başvurulur. Sivil itaatsiz bir eylem için adaletli olmak ve temel insan haklarını öncelemek, anayasal rejime politik açıdan bağlı olmak gereklidir.

Haksızlığa uğrayan insanların mağduriyetini gidermek için insanlar arasında bir işbirliği sistemi kurmayı öngören bu tür eylemlerde politik ilkelere dışında bir referans olmadığı için sadece adalet ve sağduyu ilkeleri temel alınır. Böylece hayatın ahlaki temelini yönelerek, herkese katılım önerisinde bulunur. Bu nedenlerden dolayı, sivil itaatsizlik, kendisini, içerisinde gerçekleştiği uygarlığın, kültürün, (temel insan hakları ve özgürlükleri) ideolojisinin bir parçası, hukukun temel ilkelerinin bir koruyucusu ve savunucusu olarak görür.¹⁰ Yapılan uygulamayı doğru görenlerin katılımı istenmediği gibi, üstelik karşıtı anlamaya çalışmak önem arz eder; öncelikle zihinlere ve vicdanlara yönelik bir çağrı yapılmaya çalışılır.¹¹ Her yurtta-

⁷ Temellendirme için bkz. Hayrettin Ökçesiz; *Sivil İtaatsizlik, Afa yay. İstanbul. 1994; s. 29*

⁸ Temellendirme için bkz. Solmaz Z.Hünler, *İki Adalet Arasında: Rawls ve MacIntyre, Ankara. 1997, s.28-31; Talip Türkan, İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu: Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu, Ankara.2003, s.17-21, Macid Hadduri, İslam'da Adalet Kavramı, çev. S. Ayaz, İstanbul. 1991, s. 21-24, 54*

⁹ Kapani, age, s.314

¹⁰ Ökçesiz; age, İstanbul. 1994; s. 12, Ayrıca bakınız, Çoşar, editör, *Kamu Vicdanına Çağrı: Sivil İtaatsizlik, s. 9-26*

¹¹ Ökçesiz; *Sivil İtaatsizlik, s. 15*

⁷ Temellendirme için bkz. Hayrettin Ökçesiz; *Sivil İtaatsizlik, Afa yay. İstanbul. 1994; s. 29*

⁸ Temellendirme için bkz. Solmaz Z.Hünler, *İki Adalet Arasında: Rawls ve MacIntyre, Ankara. 1997, s.28-31; Talip Türkan, İslam Hukuk Biliminde Hukuk Normu: Kavramsal Analiz ve Geçerlilik Sorunu, Ankara.2003, s.17-21, Macid Hadduri, İslam'da Adalet Kavramı, çev. S. Ayaz, İstanbul. 1991, s. 21-24, 54*

⁹ Kapani, age, s.314

şın kendi başına böyle bir tutum sergileyebilme imkanı olduğu vurgulanır. Önemli olan yanlış ve kötü olarak görülen bir haksızlığa alet olmamaktır. Bunun için doğru bilinen her şey istenildiği zaman yapılmalıdır. Eğer bir şeyi yasaya rağmen kötü olarak görülyorsa, yöneticiye itaat veya saygı yüzünden haksızlığa alet olunamaz, bunun sonu hapis bile olsa böyledir. Çünkü insanı haksız yere hapse atan bir yönetim altında dürüst bir insanın asıl yeri cezaevdir.¹²

I. EBU HANİFE'NİN SİYASİ DURUŞUNDA PASİF MUHALEFETİN YERİ

İmam-ı Azam'ın siyasi duruşunda sivil itaatsizliğe örnek olacak tavırları ve tespitleri ana hatlarıyla ve analitik bir şekilde tartışmaya açalım:

1. TESPİT: Dini/fitri yapıya ve hukuka aykırı bir düzenlemeye ve devlet başkanının yaptırımına meşruiyet sağlayacak hiçbir davranış içinde bulunmamak gerekir. Burada fıkıh teriminin din terimiyle özdeş olarak kullanıldığına dikkat edilmelidir; çünkü fıkıh, dini derinliğine anlamaktır. Bunu yapabilen kişi, hak ve sorumluluklarının bilincinde demektir.¹³ Önemli veya sıradan da olsa bir resmi görev kabul etmeyerek, dini anlamak ve uygulamak bağlamında bireyin bedensel ve soysal davranışlarını düzenleyen hukukun, birtakım kuru yaptırımlar olmanın ötesinde, bireysel ve toplumsal dönüşü-

mü sağlayan kalbi hallerin fıkıhına dönüşmesi, düşünce ve eylem uyumu ve uygunluğunu gerektirir.

Örnek: Ebu Hanife, ilmiyle amil olan bir düşünür olarak, bu uygunsuzluğu bozacak hiçbir davranış içinde bulunmamış; baş kadılık gibi çok önemli görevleri kabul etmediği gibi, basit ve sıradan bir görevin bile yönetimin haksızlıklarına meşruiyet sağlayacağı endişesiyle işkence ve hapis cezalarını göze almıştır.¹⁴ Güvenilirliği o dereceye varmıştır ki, muhalif bir duruşu olmasına rağmen, hazineden sorumlu olan yetkili olmasını talep etmiş, o, bunu da reddederek, sadece ilim talebinde bulunmayı ve öğretmeyi tercih etmiştir. Bu entelektüel tavır, insanlar üzerinde kimsenin tahmin etmediği kadar etkili ve verimli olmuştur.¹⁵

2. TESPİT: Bu siyasi tavrın bireysel olduğu, daha sonra talebelerin resmi görevler kabul etmesinden anlaşılmalıdır. Resmi görev kabul eden talebelerinin Ebu Hanife'nin özellikle ve sadece fıkıh görüşlerini yayarak, siyasi fikirleri hakkında kanaat belirtmemeleri bu anlamda doğal karşılanmalıdır. Gerek Ebu Hanife'nin gerekse talebelerinin müstakil tutumlarının olumlu bir sonucu şudur: Bireysel görüş ve tutumlarının halk tarafından rağbet görmesiyle Hanefilik adıyla bir mezhep oluşmaya ve bir nevi kurumsallaşmaya başlamış; kısa bir süre

çinde Abbasi ve Osmanlı devletleri başta olmak üzere bir çok siyasi yapılanmanın fıkıhi mezhebi olarak benimsemiştir,¹⁶ ama Ebu Hanife'nin siyasi duruşunun tezahürlerini buralarda görme imkanı yoktur; dolayısıyla siyasi anlamda hanefilik, herhangi bir resmi söylemin alt yapısını oluşturmamış veya desteklememiştir, diyebiliriz. (buraya dikkat)

3. TESPİT: Ebu Hanife, devlet başkanından gelen hiçbir hediye kabul etmemeye ve onunla yaptığı işiyle etkileyecek doğrudan bir ilişki içinde olmamaya büyük önem arzetmiştir.

Örnek: Ebu Hanife, bu tutumundan çok rahatsız olan Yöneticiye, gönderdiği hediyelerin devlet hazinesine ait olduğunu, şahsi mülkünden vermediğini, oysa kendisinin beytu'l-mal'den yardım alacak bir konumda olmadığını belirtmiştir. Abbasi Yöneticisi Ebu Cafer Abdullah b. Muhammed b. Ali Mansur (136-158/754-775) ve eşi arasındaki bir gerginlikte, Melik'in hanımının durumunu pekiştiren bir yargıda bulunması karşısında, kadının gönderdiği hediyeleri reddetmesi ve "Ben hakkı müdafaa ettim ve bunu Allah için yaptım. Kimseye yakın olmak istemedim ve dünyalıkta arzu etmedim" ifadesi bunu göstermektedir.¹⁷

4. TESPİT: O dönemin yargı aygıtı olan yargıcın verdiği hükümlerden veya fakihlerin verdiği fetvalardan hukuka aykırı olduğunu düşündüklerini açıkça söyleyerek, herhangi bir hukuki yanlışlığı onaylamamaktan kaçın-

16 İbn Abdilber, age, s.254; Ebu Ebu Zehra, Ebu Hanife, s.473, 501 vd

17 Ebu Zehra, age, s. 45; hediyeleri Mansur'un gönderdiği rivayeti için bkz. İbn Hacer el-Heysemi, age, s. 152

18 Bkz. Hünler, age, s.28-31; Türkan, age, s.24

mıştır. Muhteva açısından adalete uygun düşmediğini düşündüğü yargı kararlarını eleştirmiş ve doğru kararı açıkça belirtmiştir. İslamiyetin ilk dönemlerinden itibaren hukuki sorunların çözümünün genel olarak resmi kadılık/yargıçlık görevlileri tarafından; özel olarak da sivil fakihlerin sorunla ilgili içtihatları ve verdikleri fetvalarla olduğunu düşünürsek; Ebu Hanife gibi bir fakihin verdiği kararların önemi bir kez daha ortaya çıkar.

Çözüm Perspektifi: Yargıcın verdiği bir yanlış kararın infazı, toplumsal vicdanda yaralar açacaktır, bu da hukuki yapının sarsılması demektir. Yukarıda belirtildiği üzere, hak, hukuk ve adalet, bireysel gibi algılanmaktadır, ama bunun ötesinde toplumsal bir önceliğe sahiptir. Diğer bir ifadeyle, normda biçimsel olanın ötesinde iyi olanı gösterdiği için olsa gerek adaletin öncelikli konusu temel toplum yapısıdır. Eğer adalet ilkeleri hakkında bir başlangıç uzlaşması sağlanırsa, toplumsal uzlaşma ve sözleşme sağlanabilir. "Hakkaniyet olarak adalet"ten kasıt budur; yani belirli bir topluma uzlaşma sonucu girmek veya belirli bir yönetim şeklini benimsemek anlamından ziyade belirli ahlaki ilkeleri kabul etmek ve bunun için mücadele etmek demektir.¹⁸

Bu çerçevede, sivil ve bireysel bir tarzda hak ve hukuku önceleyerek verdiği fetvalarla Ebu Hanife'nin toplumsal yapıyı koruduğunun düşünülmesi

12 Ökçesiz, age, İstanbul, 1994; s. 31; Ebu Hanife için bkz. el-Bağdadi, age, s. 327

13 Türkan, age, s.27 vd

14 el-Bağdadi, age, s. 328; İbn Hallikan; age, c. 5, s. 406; Ebu Bekr b. Ahmed b. Ali er-Razi el-Cassas el-Hanefi (ö. 370 h.) Ahkamu'l-Kur'an, Beyrut. ty. c. 1. 70; Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri el-Havarizmi, el-Keşşaf an hakaik-i'tenzil ve uyuni'l-akavil fi vucuhi't-tevil, Daru'l-Maarifi, Beyrut. t. y, c. 1, s. 92; İbn Hacer el-Heysemi, age, s. 105vd; Fahrettin Atar, İslam Adliye Teşkilatı: Ortaya Çıkışı ve İşleyişi, DİB. Ankara.t.y, s.77, 112

15 İbn Abdilber, age, s.243, 255

gerekirken O, tam tersi uygulamaları karşılaştı.

Örnek 1: Ebu Hanife'nin fetvalarına karşı hukuki cevaplar üretmeyenler, onun kıyas ve reyî önceleyerek yaptığı çıkarımları bahane ederek, İslam'ı ilmik ilmik çözen uğursuz, zındık, görüldüğü gibi olmayan fitneci biri olarak sunmaya başlamışlardır. İrcâ, halku'l-Kur'an gibi görüşlere sahip olduğu iddia edilerek, onun fetvalarının, eline kılıç alıp yönetime karşı savaşmasından daha riskli olacağı söylenerek, siyaseten katletmeye çalışmışlardır. Onun yeni bir yöntem kurgulayarak ürettiği çözümlerin, Abdullah b. Sebe'nin yaptıklarından daha fazla dine zarar verdiğini, İslam milletini ifsat ettiğini söylemeleri bu ithamların derecesini göstermesi bakımından önemlidir¹⁹

Örnek 2: Melik Ebu Cafer el-Mansur, halkın Ebu Hanife'nin sivil fetvalarını daha muteber görünce, onu baş kadı yaparak kamu düzenindeki olası rahatsızlıkları gidermeyi düşündü. Son tahlilde, bireysel sivil muhalefeti resmi söylemine ekleyerek taraftar yaparak gidermeyi hedefleyen Melik; aslında yönetimi açısından tutarlıydı. Ebu Hanife'nin hakimlerin verdiği kararlardaki yanıtlara dışardan müdahale yerine, baş kadılık görevini kabul ederek bunları içerden tashih edebileceğini düşündü. Aslında bir hukukçu-

nun yapması gerekenin bu olduğu bir gerçektir; ama yönetimin yaptığı icraatlara meşruiyet sağlayacağı gerekçeyle Ebu Hanife bunu reddetti. Melik, resmi görevlilerin zor meselelerle ilgili kendisiyle istişare etmelerine müsaade etmesini istedi; Ebu Hanife bunu da kabul etmedi.²⁰

Gerekçe: Ebu Hanife, yargıcın yöneticiler aleyhine olan durumlarda hukuka uygun kararlar alması gerektiğini, bu ortamda kendisinin bu görevi yapamayacağını hapse girmek ve işkence görmek pahasına söylemiştir. Herşeye rağmen tercihini ilimle uğraşmak ve öğretmek yönünde kullanması, başkasının bir türlü ulaşamadığı verimi elde etmesine neden olmuştur.²¹ Bu tespit, o dönemin hukuki yapısını gösterdiği gibi, Ebu Hanife'nin hukuk felsefesini göstermesi açısından çok önemlidir.

5. **TESPİT:** Ebu Hanife'nin yargı kararlarına yönelttiği eleştirileri, toplumsal düzenliliğe sivil bir katkı olarak düşünmesi gereken yönetim, sivil muhalefetten rahatsız olmuştur. Dini/fitri inancın gereğinin dışavurumu somut bir olayda kamu düzenini bozmadığı ve kamu hizmetlerini aksatmadığı sürece hukuka aykırı olamaz. Bu durum aynı zamanda teşekkül döneminden itibaren hukuki yapının resmiyetin dışında bireysel (fakihler) ve ör-

gütsel bir yapı (fıkhi ekoller) içerdiğini göstermektedir.

6. **TESPİT:** Yargıcın verdiği kararlar ile zalim bir yönetici arasındaki farkın belirlenmesi açısından Ebu Hanife'nin duruşu çok önemlidir; zira devlet başkanının fasık ve zalim olması, Hakim adil ise verdiği hükümlerin geçerli olmasına engel olmaz.

Örnek: Emevi devletinin 5. Meliki Abdülmelik b. Mervan (ö.86/705) ve Hicaz valisi Haccac b. Yusuf es-Sakafi'yi zalim, fasık ve facir olarak nitelemek, Kufe kadısı Şureyh'in kararlarının doğruluğu ve geçerliliğine bir hellel getirmez. Üstelik ümmetin ileri gelen alimlerinden ihtiyaç içinde olanların devletten yardım almaları, onların yönetime yakınlık gösterdiği ve onu meşru gördüğü anlamına da gelmez. Yöneticinin zalim olması, yargıcın adaletli kararlarını geçersiz kılmaz, şeklindeki bu ayırım gerçekten çok önemlidir.²²

Çözüm Perspektifi: İslamiyet, keyfi yönetime karşı çıkar; adil uygulamaları asli bir değer olarak tanır. Bu nedenle, hakimlerin görevleri, hukuk ilkelelerini sosyal münasebetlere tatbik etmek ve bireylerin subjektif haklarının ko-

runmasını sağlayan önlemler almaktır. Bu tespit, hakimlerin hem hukuk ilmine vukufiyeti, hem, toplumda yaşayan örf ve adetleri bilmelerini, hem de dış tesirlere direnecek derecede ahlaklı bir karaktere sahip olmayı zorunlu kılar. Bu niteliklere sahip olmayan hakimın vereceği kararların tafisi imkansız toplumsal zararlara neden olacağından dolayı İslam'da somut durumlara göre değişen yöneticilerin keyfi emirleri yerine kanunların uygulandığı bir yönetim tarzı öncelenir. Kanunlardan kasıt da, yönetimin ve siyasetçilerin vaz ettikleri ilkeler değildir, yasama yetkisi bağımsız bilimsel paradigmalara olarak düşünülebilecek olan fıkıh ekollerine mensup veya hiçbir ekole bağımlı olmayan müctehid hakimlerin içtihatlarıyla oluşur. Hakim kendi içtihadına göre hakikat ne ise hiçbir baskı ve etki altında kalmadan kararını verir; bu yetkisini kimse sınırlandıramaz. Bu, teknik anlamda yasama ve kuvvetler ayrılığı ilkesi anlamına gelir ve hukuk devleti öğretisinin ana unsurlarını oluşturur.²³

7. **TESPİT:** Özellikle Haccac tarafından Kufe kadılığına atanan Abdurrahman b. Ebi Leyla'nın²⁴ salt teorik

22 Bu çerçevede Cassas, "Hasan el-Basri, Said b. Cubeyr ve Şabi' gibi önemli alimlerin fasık ve zalim olarak nitelendirilen yönetimden işlerini temin etmelerinin, haklarını almaları olarak düşünülmemelidir; yoksa yönetimin haksızlıklarına "evet" dedikleri ve meşru gördükleri anlamına gelmez" demektedir. Bu kararın ne kadar önemli olduğunu, Haccac'ın tabiiinden yaklaşık dört bin kişiyi öldürdüğünü düşündüğümüz zaman ortaya çıkar. el-Cessas, age, s. 71-72, el-Kevseri, age, s. 141, Hasan Basri ile ilgili müstakil çalışma için bkz. Uyanık, İslam Siyaset Felsefesinde Sivil İtaatsizlik, -Hasan Basri Örneği, Ankara. 1999, İstanbul. 2001; Haccac'ın yaptıkları ayrıca için bkz. H. İbrahim Hasan, İslam Tarihi, çev. İ. Yiğit, S. Gümüş, İstanbul. 1985, c. 1, s. 375 vd

23 Türkan, age, s.143-145; Atar, age, s.93, 109 vd; Liberalizmin temel siyasi ilkelerinden biri olan "hukuk devleti" açısından İslami verilerin mahiyetine dair müzakere için bkz. Mustafa Erdoğan, Liberal Toplum, Liberal Siyaset, Ankara. 1998 s. 163; Atilla Yayla, Liberal Bakışlar, Liberte. Ankara. 2000, s. 180; Raşid halifeler döneminde geçerli olan bu tespitin Emeviler ile birlikte değiştiğini ve yargıya müdahaleler başladığına dair Kufe valisi Abeydullah b. Ziyad'ın kadıya haber göndererek, hapishanedeki bir mahkumu serbest bırakması için baskı yaptığı ve kadının da bunu reddettiği örneği için bkz. M.Mahfuz Söylemez, Bedevilikten Hadariliğe Kufe, Ankara. 2001, s.199-200; Muhammed b. Halef b. Hayyan Veki', Ahbaru'l-kudat, Alemlu'l-kutub, Beyrut.t.y. c.2, s. 308

19 İbn Abdilber, age, s. 233, 239, 243, 250-252, 254; Ünlü hadis alimi Buhari'nin de eleştiri yönelenler arasında olması için bkz. aynı eser, s.278; Benzer ifadeler için bkz. Ünal, age, s.234, 247

20 İbn Hallikan; age, c. 5, s. 406; el-Bağdadi, age, s. 328; İbn Hacer el-Heysemi, age, s. 161-162

21 Ebu Hanife, kadılık için kendisinin yeterli olmadığını söyleyince, Melik "Yalan söylüyorsun" der. Bunun üzerine fakihin "Bak sizin de dediğiniz gibi yalan söyleyen birinin bu görevi üstlenmesi mümkün değildir, yok eğer doğru söylüyorsanız ben bu görevi yapmamam" şeklinde cevap vermesi, onun hem kötülüğe alet olmamak hem de karşısındakini kendi çıkarımlarıyla tutarsız kılmak açısından zekasını gösterir. Bkz. el-Bağdadi, age, s. 328-329; Ebu Zehra, age, s. 57-61

bazda kalan bu fıkhi muhalefetten memnun kalacağına, çok rahatsız olması ve Kufe Valisi İbn Hubeyre'ye Ebu Hanife'yi şikayet etmesi, olası bir yanlışlığı gideren, yapıcı ve toplumun huzurunu koruyan bireysel ve sivil bir muhalefetin ne derece etkin olduğunu gösterir.²⁵

Örnek 1: Hukuki bir yanlışlığa işaret eden Ebu Hanife'ye aynı şekilde hukuki bir cevap verilmesi daha uygun iken, tam tersine Melik'e şikayet ettikleri gibi halk karşısında itibarını düşürmek için Ebu Hatim b. Hıbban el-Bustani gibi mutaassıb alimler, onun dinden çıktığını, "küfür" içinde olduğu ve zındıklığından dolayı tevbe etmesi gerektiği bile söylemiştir.²⁶

Örnek 2: Yönetici karşısında kendisini zor durumda bırakmak isteyen alimler ve er-Rebi' b. Asım gibi yöneticinin yanında bulunan tefrişatçının (el-Hacib) sürekli aleyhine ihbarlarda bulunmasına rağmen, Ebu Hanife, asla karşı bir ihbarda bulunmamış, teknik ve hukuki çıkarımlarla kendisini zor durumda bırakmamaya gayret göstermiştir ve her çeşit gıybetten uzak durmuştur.²⁷

Örnek 3: Dönemin önde gelenlerinden Ebu'l-Abbas Tusi, Melik'in huzurunda Ebu Hanife'ye "Devlet başkanı, bizden bir kimseye, bir adamın boynunu vurun dese ve biz sebebinde de bilmesek, bu eylemi yapmak caiz midir?" diye sorarak görüş ister. Ebu Ha-

nife, ince bir mantıksal analizle, Melik'in yanlış bir karar vermeyeceğini, adalet sahibi olduğunu, bizatihi Tusi'ye söyleyerek, "Hakkı uygula, gerekçesini sorgulama" diye cevap vererek, kendisine yönelik bu kötü niyeti bertaraf eder.²⁸ Şahsına yönelik bir hile ve saldırıyı, Ebu Hanife'nin "Tusi, güya beni tutmak istedi; ama ben onu sımsıkı bağladım" diyerek cevap verirken bile, hakikati her halukarda uygulamasını gündeme getirir.

Soru: Buradan, sebebinde bilmeden insan öldürmenin dolaylı bir şekilde de olsa, uygun gördüğü anlamı çıkabilir mi, diye bir soru akla gelebilir. Ebu Hanife'nin gerek yöneticinin gerekse onun hakimlerinin verdiği kararlardaki yanlışlara açıkça itiraz etmesi gerçeği bu tür bir yorumu engeller, ama maalesef daha sonraları Tusi ve benzerlerinin genel kabul görmesinden dolayı sigara içmenin yasaklanmasından kardeş katline cevaz veren kanunlara kadar bir çok hüküm, devlet başkanının isteği üzere hukuki meşruiyeti fakihter tarafından sağlanmıştır. Sadece şeriatı uygun düşen şey, siyasi ve muhter olarak görülürken, daha sonra mevcut siyasi paradigmaya uygun görüşler şeri olarak sunulmaya başlamıştır.²⁹

8. TESPİT: Musul halkının isyan etmesi ve diğer hukukçuların itaat sözleşmesini bozdukları için bunu hak ettikleri yönünde yargıda bulunarak

Melik'e destek vermelerine karşılık, Ebu Hanife, hukuku ve adaleti öncelemiştir. O, yönetici'nin icraatlarını beğenmemesine ve onun da kendisi hakkında iyi niyetler beslemediğini bilmesine karşı, "En erdemli cihat, zalim yönetici karşısında doğruyu söyleyendir" hadisinin gereğini yapmış³⁰ ve "Müslümanın canını almanın üç hukuki temeli olduğunu, bu durumda hiç birinin gerçekleşmediğini" söyleyerek itiraz etmiştir. Nitekim hiç kimse, "Eğer isyan edersem, yöneticiye karşı canım ve malım helal olur" diyemez, dolayısıyla böyle bir hukuki sözleşme olmaz". Ayrıca pratiğe aktarılmayan bir suç unsuru ve cezası olamaz. Açıkça bir kalkışma (isyan) içinde olmayan ve kesin bir şekilde buna azmetmeyen kişilerin devlet birimleri tarafından öldürülmesi mümkün değildir, bunun hukuki bir temeli olamaz.

Dönemin önde gelenlerin şahsına karşı bireysel husumet beslemesini rağmen, Ebu Hanife'nin hak, hukuk ve vicdan gözeterek yapılan bu konuşma üzerine Melik, Musul üzerine yürümekten vazgeçmiştir.³¹

Örneklerden görüldüğü üzere, Ebu Hanife, bireysel muhalif duruşunu hukuki, ahlaki ve siyasi boyutlarıyla bü-

tünleştirdiği için olsa gerek toplum kesimlerince büyük bir kabul görmüştür. O kadar ki, Peygamberimizin onun hakkında "Ümmetinden ismi en-Numan, künyesi ise Ebu Hanife olan bir şahıs gelecektir, o ümmetin ışığıdır" şeklinde bir hadis söylediği rivayet edilerek şahsı kutsallaştırılmaya bile çalışılmıştır.³²

II. EBU HANİFE'NİN SİYASİ DURUŞUNDA AKTİF MUHALEFETİN YERİ

Bireysel, yapıcı, barışçı, sivil ve hukuki düzeyde kalan muhalefetin işlevsiz kaldığı zaman baskıya karşı direnme meselesi ortaya çıkmaktadır. Bireysel hak ve özgürlüklerin ihlal edildiğinde son çare olarak zor ve kuvvet kullanma anlamına gelen baskıya direnme hakkı günümüzde pozitif hukukta bile yer edinmiştir. Teorik olarak bunun olabilirliğini söylemek yeterli olmuyor, "Baskının kriteri nedir, ne zaman meşru olarak zor kullanılabilir ve ne ölçüde olacaktır? Direnme hakkının normatif değeri nedir?" soruları üzerinde düşünmek hukukçuların yapacağı ayrı bir çalışma konusudur,³³ biz bu durumda, Ebu Hanife'nin sergilediği tavra dair tespitleri sunmak ve değerlendirmekle yetineceğiz:

30 Aliyyü'l-Kari, Şerhu müsnedi Ebi Hanife Daru'l-kutubi'l-ilmiiyye, Beşrut. ty. s. 370

31 Ebu Zehra. age. , s. 50-52; Ebu Hanife'nin bu kararına rağmen, modern hukukçulardan Ahmet Akgündüz'ün "fiilen isyan etmesi bile isyana hazırlandığı her halinden belli olan bir insanın amme maslahatı için tazir yoluyla idam edilebileceğini hanefi hukukçuların çoğu kabul etmektedir" (Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri. İstanbul.1990-1996) şeklindeki tesbitiyle görülen kırılma için bkz. Yaman, age, s.179-180

32 el-Bağdadi, age, s. 335; İbn Hacer el-Heysemi, age. , s. 20,40-41; Hadisin ilk defa Horasan'da rivayet edilmesi, sonra Irak'ta nakledilmesinin mevzu olduğunu gösterdiğine dair bilgi için bkz. Sadık Cihan, Uydurma Hadislerin Doğuşu ve Sosya-Politik Olaylarla İlgisi, Etüt, Samsun. 1997, 190; Kevseri ise bunun muhtelif yollarla ve birbiriyle tutarlı metinler şeklinde rivayet edildiğini, üstelik bu ravilerin Allah Rasûlüne yalan isnat etmenin ne demek olduğunu bilen seçkin insanlar olduğunu söyleyerek hadisin sahih olduğunu belirtir. Bkz. Muhammed Zahid b. el-Hasen el-Kevseri, Te'nibu'l-hatib ala ma saqahu fi tercemet-i Ebi Hanife mine'l-ekazib, Ahmed Hayri nushasından yeni basım. 1990, s. 60 vd

33 Bkz.Münci Kapani, Kamu Hürriyetleri, Ankara. 1981, s.301-302

24 Veki', age, c.2, s.406-407

25 İbn Hacer el-Heysemi, age. , s. 126; Ebu Zehra, age. , s. 54-5

26 İbn Abdilber, age, s. 231, 243; Ünal, age, s. 233, 247

27 İbn Hallikan; age, c. 5, s. 411-412; el-Bağdadi, age, s. 365; İbn Hacer el-Heysemi, age. , s. 99,134

28 İbn Hallikan; age, c. 5, s. 412; el-Bağdadi, age, s. 365-366; İbn Hacer el-Heysemi, age. , s. 134-135

29 Yaman,age, s.153-181

1. TESPİT: Ebu Hanife; Ehl-i beyt'en Zeyd b. Zeynelabidin Ali b. Hüseyin (122/740) ve

Yahya b. Zeyd b. Ali Zeynelabidin b. Hüseyin b. Ali'nin (ö.125/743) Emevi yönetiminin; Muhammed (b. Abdillâh b. Hasan b. Hasan b. Ali) en-Nefsu'z-Zekıyye ve kardeşi İbrahim'in Abbasi Yönetiminin yaptıkları zulümlere karşı ayaklanmalarını teorik ve pratik/maddi açıdan desteklemiştir.

Bu nokta Ebu Hanife'de okumasını yapmaya çalıştığımız sivil itaatsizlik eylemin içeriğine ters bir şekilde, barışçıl eylemlerin ve hukuki muhalefetin mevcut kanunsuzlara engel olamaması durumunda zulüm ve baskı yapan yöneticilerin bütün yaptıklarına sessiz kalmayı reddedip silahlı bir eyleme teorik (fetva) ve maddi destek verdiğini göstermektedir.³⁴

Ebu Hanife'nin genel kabul gördüğü şekliyle, fasık birinin imameti caiz gördüğü iddiasına rağmen silahlı bir eylemi desteklemesinin (hatta İbrahim'in direnişini kastederek, onunla birlikte mücadele etmenin elli kez haccetmekten daha erdemli olduğunu söylemesinin)³⁵ gerekçesi ne olabilir?³⁶ Mevcut yönetimin hukuka uymayan eylemlerini silahlı bir şekilde sistem değişikliği talebinde bulunmanın pasif muhalefet olarak okunmanın imkanı

olmadığına göre gerekçe gerçekten önemlidir:

Gerekçe 1: Ebu Hanife'nin fasık bir kişinin devlet başkanı veya Yargıç/kadı olmasını uygun gördüğü, genel kabul görmesine rağmen, doğru değildir. Çünkü devlet başkanlığı için adalet şartı vardır ve halka zulmeden birinin bırakın halife olmayı, hakim bile olmaz. Adil olması şartı gereği halife, zulüm yapan değil, zulmü kaldıran kişi olmalıdır. Zalim ve fasık birinin şahitliği kabul edilmediği için rivayet ettiği hadislerde makbul olmaz, hatta namaz için öne bile geçirilmez. Böyle bir kişinin devlet başkanlığı kabul etmenin imkanı yoktur; dolayısıyla itaat da etmek gerekmez demıştır. Üstelik bunu hem Emevi hem de Abbasi döneminde söylemiş, bu nedenle resmi görevler talep etmemiş, teklif edilenleri ise reddetmiştir. Nitekim son Emevi meliki olan Mervan b. Muhammed'in Irak valisi Yezid b. Ömer b. Hubeyre, Ebu Hanife'nin Kufe kadılığını kabul etmemesi üzerine onu hapsedirmiş, her gün kırbaçlatmıştır. Dostları herhangi basit bir görev alarak bu işkenceden kurtulmasını tavsiye etmişlerse de; Ebu Hanife, mescidin kapılarını saymak gibi bir görev bile olsa kabul etmeyeceğini söylemiştir.³⁷

Görüldüğü üzere, Ebu Hanife, emri bi'l-maruf ve nehyi ani'l-münker bağlamında zulme karşı silahlı direnişte bulunmak gerektiğini ve bunun peygamberimiz söylediği üzere şehadetlerin en erdemlisi olduğunu diyerek Zeyd b. Zeynelabidin Ali b. Hüseyin'in silahlı muhalefetine yardım edilmesi gerektiğine dair görüş/fetva bildirmiştir. Devlet başkanını hırsız bir mütegalibe benzeten ve silahlı muhalefete hukuki zemin sağlayan teorik katkıyla kalmayıp maddi yardımda bulunmuştur.³⁸

Abbasi yönetimine karşı İbrahim ve Muhammed (b. Abdullah b. Hasan) kardeşlerin silahlı eylemlerini (145/762) Ebu Hanife'nin yanısıra bir çok fakih de meşru görmüştür.³⁹ Ebu Hanife'nin silahlı eylemi meşru görmesiyle katılan ve öldürülen bir gencin annesi, fakihe gelerek durumu şikayet edince, "Keşke oğlunun yerinde ben olsaydım" diyerek tavrının devam ettiğini göstermiştir. Nitekim bu ve benzeri tavırların devamlılığından dolayı, Emevilere yönelik silahlı eylemlerin hepsi bastırılmıştır; ama "Galip sayılır bu yolda mağlup" sözü gereği, yönetim aleyhine her tarafta gösteriler ve propagandalar yapılmaya devam etmiştir.⁴⁰

³⁴ ez-Zemahşeri, *el-Keşaf*; el-Cassas; age, s. 70; el-Kevseri, age, s. 141; *Yönetim karşıtı silahlı eylemler ve fikri alt yapı için bkz. Mehmet Ümit, Zeydiyye-Mutezile Etkileşimi ve Kasım er-Ressi, basılmamış doktora tezi, Ankara Üniv. SBE, 2003, s. 86 vd; İbrahim Hasan, age, c. 2, s. 451 vd; Hüseyin Akman; Muhammed b. Abdullâh'ın Halife Mansur'a Karşı Ayaklanması, basılmamış yüksek lisans tezi. Sakarya Üniv. SBE, 1997, s. 9;*

³⁵ "Fakihlerden bu konuda farklı düşünen hiçbir kimse yoktu" ibaresi ve Ashabu'l-hadis, Mutezile ve Zeydiyye'nin de taraftar olduğu tespiti için bkz. Fehmi Ced'an, *el-Mihne, Bahsun fi cedeli'd-dini ve's-siyasi il'İslam, Amman. 1989, s.59*

⁴⁰ ez-Zemahşeri, age, c. 1. s. 92; Bu olay, diğer metinlerde, bir kadının değil de, Ebu İshak diye bir şahsın gelerek senin fetvan üzere kardeşim bu eylemlerde öldü, demesi üzerine Ebu Hanife de ona "Benim nazarımda kardeşinin konumu senin konumundan daha iyidir" diye cevap vermiştir. El-Cassas, age, c. 1, s. 70, el-Bağdadi, age, s. 397-398; el-Kevseri, age, s. 139-140; el-İsfehani, Mekatil, s. 324-325; İbrahim Hasan, age, c. 2, s. 427 vd Ümit, agt. , s. 96 vd; Muhammed en-Nefsu'z-zekıyye'nin toplumun bir çok kesimden destek aldığı tespiti için iddiası için aynı tez. s. 115;

⁴¹ Hutbe için bkz. Akman, agt, s. 29-31

⁴² el-Belazuri, age, s. 435, diğer kaynaklar için bkz. Ümit, agt, s. 116 dipnot. 533

³⁴ Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belazuri, *Kitabu'l-cumel min ensabi'l-eşraf, tahk. Süheyl Zekkar, Riyad Zirikli, daru'l-fikr, Beyrut. 1996, c. 3, s. 435,445,453; Ali b. Hüseyin Ebu'l-Ferec el-İsfehani, Mekatilu't-Talibiyyin, tahk. Ahmed Sakr, Beyrut. 1987, s. 310, 314, 324; el-Kevseri, Te'nib, s. 138-141; Batı düşüncesinde sivil itaatsizliğin ölümsüz eserini kaleme alan Thoreau'da benzer bir tutum sergiler. O, arkadaşı John Brown'un eylemleri sonucu öldürülmesiyle yeni iddialar ve davranışlar geliştirilmesi gerektiğini düşünür. Yönetim tarzına ve ilişkilerine ilişkin olanlar, yönetim karşısında sivil itaatsizliğe imkan ve izin veren, zorlayan ilkeleri ile son aşamada sivil itaatsizliği silahlı direnişe dönüştüren tepkisel düşünceleri bu çerçevede ayrıca incelenmelidir. Bkz. Ökçesiz, age, s. 29*

³⁵ el-İsfehani, Mekatil, s. 324-325;

³⁶ el-Cassas; age, c. 1. s. 70; el-Kevseri, age, s. 138-141

³⁷ İbn Hallikan; age, c. 5, s. 407-408; el-Bağdadi, age, s. 326-327; İbn Hacer el-Heysemi, age, s. 159-160; İbn Abdilber, age, s.243, 255

sızlığa alet olunmamasıdır. Bunun sonu hapis ve işkence bile olsa alınan tavrıdan vazgeçilmez. Bu gerekçelerle yönetim ile işbirliği yapmayı bir mes-cit inşaatında kerpiçleri saymak⁴³ gibi sembolik bir görevin bile yönetime meşruiyet sağlayacağını düşünerek reddeden Ebu Hanife hapiste kalmayı tercih eder. Onun hapiste ölme ihtimali karşısında halk arasında infial olacağı, yönetimin yasallığına zarar geleceği ihtimali düşünülerek serbest bırakılır. Yapılan işkence ve baskılar sonucunda iyice bitap düşen Ebu Hanife, kısa bir süre sonra ölür.⁴⁴ Mansur'un Bağdat kadısı olan Hasan b. Umare tarafından yakanan Ebu Hanife'nin cenaze namazının büyük kalabalıklar tarafından defalarca (6) kılınması görüşlerinin benimsenme derecesini gösterir.⁴⁵

• Sonuç

Eğer, demokratik, çağdaş, çoğulcu ve katılımcı bir siyasal hayat istiyorsak, temel insan hakları ve özgürlüklerini içeren pozitif hukuk uygulamaları yapılsın ve hukuk siyasallaşmasın diye bir talebimiz varsa, hukuk devleti idesiyle çelişen durumlarda, kamu düzeninin bozulmaması ve kamu hizmetlerinin aksamaması diye bir kaygımız varsa, yaşanan kırılmaları tashih için şiddetsiz, aleni ve kamuya açık, kırmadan ve kırılmadan barışçıl bir eylem tarzı olarak sivil itaatsizliği öncele-mek çok önemlidir.

Kanun adı altında sunulan yaptırımların "Bir eylem ve tutumun yanlış olduğunu düşündüğüm zaman ortaya koyacağım doğru davranış nedir?" so-

rusu bağlamında Ebu Hanife gibi bir hukukçunun deneyimlerinin, dini ve fitri yapısının somut dışı vurumu olan tavır ve tutumlarının toplumsal yapıya sivil bir katkı olarak düşünüldüğü takdirde günümüz insanına yeni ufuklar açtığı görülmektedir.

Bununla birlikte, gerek Emevi; gerekse Abbasi yönetimlerinin bu sivil katkıyı dikkate almadıkları ve yaptıkları haksızlıklarda ısrar etmeleri üzerine, tek kişilik bir sivil toplum örgütü gibi çalışan ve adaleti önceleyen bir hukukçunun aktif muhalefete maddi ve manevi (teorik/fetva) destek vererek, yeni yönetim biçimleri belirleme-ye yardım edebileceğini göstermesi açısından önemlidir. Dolayısıyla, Ebu Hanife'nin bu tavrı, sivil itaatsizlik okumasına ters olmaktan ziyade, düşünce sisteminin ilk erdemini doğruluk, toplumsal yapının ilk erdemi olarak da adaleti önceleyen bir hukukçunun sorgulamayan bir hayat ve yönetim biçimini kabul edemeyeceğinin göstergesi olarak yorumlanabilir. Ayrıca bu tavır, hukuksuzlukların giderilmesi için alınan bütün önlemlerin geçersiz kaldığı durumda neler olabileceğinin belirtilerini göstermesi açısından çok önemlidir. O halde, İnsan Hakları Evrensel Bildirisinde yer aldığı gibi, "İnsanın zulüm ve baskıya karşı son çare olarak şiddete başvurmayla mecbur kalmaması için insan haklarının bir hukuk rejimi ile korunması temel bir zorunluluk olduğunu hatırlamamızdan çıkarmamız gerekir.

43 ez-Zemahşeri, age, c. 1. s. 92

44 Ölümünün hapiste mi; yoksa dışarıda mı olduğu hakkında bir çok rivayet vardır; hatta hapiste zehirlendiği için serbest bırakıldığı, kısa bir süre sonra da öldüğü iddia edilmektedir. el-Bağdadi, age, s. 327,330; İbn Hallikan; age, s. 414; İbn Hacer el-Heşemi, age, s. 167-168; Ebu Zehra. age, s. 45-48; Rivayetlerin tahlili için bkz. İsmail Hakkı Ünal, İmam Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefi Mezhebinin Hadis Metodu, Ankara. 1994, s. 25;

45 İbn Abdilber, age, s. 248, 244